

Kerk & Israël Onderweg

Dit katern bij het magazine *Kerk & Israël Onderweg* van de Protestantse Kerk is een handreiking voor kerkenraden of gespreksgroepen die zich in een onderwerp willen verdiepen. Daarvoor is het makkelijk uit het blad te halen en los te gebruiken.

KATERN
InZicht

Joodse hervormers: Jezus en Paulus

Redactielid Reinier Gosker deelt in dit katern graag zijn leermomenten van het internationale symposium 'Jezus en Paulus als Joodse hervormers' dat op 7 en 8 november 2016 in Lunteren is gehouden.

In de eregalerij van het Rijksmuseum in Amsterdam hangt tot augustus 2018 een imponerend altaarstuk van Lucas van Leijden (1494-1533). Het staat bekend als 'Het laatste Oordeel' en werd in 1527 geschilderd voor de Pieterskerk in Leiden. Op de buitenkant van het triptiek staan Paulus en Petrus afgebeeld.

Als argeloze museumbezoeker neem ik de geplastificeerde infokaart en lees: 'Nadat Paulus zich bekeerde werd hij een fanatiek voorvechter van het christendom.' Gewend aan de compacte informatie die musea hun bezoekers bieden, lees ik er haast overheen. Bestond het christendom al toen Paulus op weg naar Damascus uit zijn zadel gewipt werd door de verschijning van Jezus? Bekeerde Paulus zich tot een ander geloof dan waaraan Jezus zijn leven lang vast gehouden had? Is Paulus niet altijd Jood gebleven, ook toen hij een enthousiast volgeling van Jezus werd?

Vraag: *Hoe omschrijft u voor uzelf wat Paulus overkwam op weg naar Damascus (Handelingen 9:1-31; 22:1-16; 26:9-18)? Kunt u deze gebeurtenis vergelijken met de roepingsverhalen van Israëls profeten? Vergelijk Galaten 1:15-16 eens met Jeremia 1:4-10 en Jesaja 49:1-6.*

Ik had wat mij in het Rijksmuseum overkwam minder ernstig opgenomen wanneer ik niet enkele weken eerder een tweedaags symposium over 'Jezus en Paulus als Joodse hervormers' had meegemaakt. Hervormers hebben niks te maken met wat

we 'conversie' noemen, bekering in de zin van 'overgaan naar een andere religie'.

Als we dit beeld al willen gebruiken dan werd Paulus bekeerd tot een andere Joodse denominatie dan waartoe hij behoorde en die in zijn dagen opgang maakte binnen de veelkleurige wereld van het vroege Jodendom. Het was Gabriele Boccaccini, hoogleraar *Second Temple Judaism and Christian Origins* aan de Universiteit van Michigan (USA) die tijdens het symposium zijn toehoorders aanspoorde tot een intensieve bestudering van wat de 'Tweede Tempelperiode' wordt genoemd¹. Deze periode kent volgens hem veel meer variaties, denominaties en stromingen dan doorgaans gedacht wordt.

Voor we ons daarin verdiepen geef ik kort aan wat de lezer in dit katern te wachten staat. We beginnen met een korte schets van de historische achtergronden van de Tweede Tempelperiode en de daarin gewortelde 'apocalyptische denkwereld'. Na een toelichting op het begrip '*Parousieverzögerung*' richten we onze aandacht op Jezus en Paulus als Joodse hervormers zoals zij tijdens het symposium ter sprake werden gebracht². We beperken ons tot de vraag: welke hervormingen hebben Jezus en Paulus doorgevoerd? Bij verdere bestudering van dit katern is het raadzaam om te beseffen dat de auteurs die hier aan het woord komen, ervan uitgaan dat Jezus en Paulus *apocalyptici* waren, die leefden aan het einde van de Tweede Tempelperiode.

HET VROEGE JODENDOM (TWEDE TEMPELPERIODE)

In zijn boek 'Paulus en de rest' biedt Bert Jan Lietaert Peerbolte een overzicht van de Tweede Tempelperiode.³ Hij beschrijft hoe de veroveringen van Alexander de Grote (332 v. Chr.) Palestina niet onberoerd laten.

De interculturele botsing die dit tot gevolg heeft blijkt een katalysator voor het ontstaan van veel Joodse stromingen zoals die van de Farizeeën, Sadduceeën, Essenen, de Qumranbeweging, Zeloten, Samaritanen, aanhangers van Henoch, individuele groepen rond leraren als Hillel, Sjammai, Jezus van Nazareth, Bannus en Johannes de Doper. De botsing vindt haar sterkste uiting in de opstand van de Makkabeeën die uitbreekt na de ontwijding van de tempel door Antiochus IV Epifanes (167 v. Chr.). De opstand resulteert in een relatief onafhankelijke status voor het gebied rond Jeruzalem. De nazaten van de Makkabeeën treden echter in toenemende mate op als hellenistische⁴ monarchen. De cultuur waartegen de eerste Makkabeeën in opstand kwamen blijkt honderd jaar later in alle sectoren van de samenleving doorgedrongen te zijn.

In het jaar 63 voor Christus veroveren de Romeinen Palestina. Het gebied rond Jeruzalem wordt een Romeinse vazalstaat. In deze periode doet vooral koning Herodes de Grote (37-4 v. Chr.) zich gelden. Na hem valt het gebied uiteen, om in drie verschillende provincies onder direct Romeins bestuur te vallen.

In de eerste eeuw van onze jaartelling lopen de spanningen tussen de bevolking van Palestina en de Romeinen uit op een oorlog die eindigt met de ondergang van Jeruzalem en de verwoesting van de tempel in het jaar 70 na Christus. Dit moment typeert Lietaert Peerbolte als 'het begin van de ontwikkeling van sociale en religieuze hergroepering, die uiteindelijk leidt tot het zich formerende rabbijnse jodendom'.

APOCALYPTISCHE DENKWERELD

De hierboven geschetste politiek-maatschappelijke situatie is te beschouwen als de hogedrukpan waarin het apocalyptische gedachtegoed ontstaat. Ook daaraan wijdt Lietaert Peerbolte enkele boeiende pagina's. Ik geef echter het woord aan Sam Janse die ik eveneens bij de lezer van dit katern wil introduceren. Janse schreef een standaardwerk over de zogenoemde apocriefe en/of deuterocanonieke boeken. Na een inleiding wijdt hij een hoofdstuk⁵ aan de Tweede Tempelperiode, met daarin een typering van de apocalyptiek als theologische stroming. Het Griekse werkwoord 'apokaluptoō' betekent onthullen, openleggen, openbaren. 'De toekomst', schrijft Janse, 'wordt onthuld door God of door een van zijn engelen en getoond aan een ziener. Deze ziet wat niemand ziet en weet wat niemand weet: het einde is nabij.' Dan volgt een voor ons boeiende passage: 'De apocalyptische levenshouding komt doorgaans op in een crisistijd. Het heden is verschrikkelijk, in de nabije toekomst zal het nog erger worden, maar daarna zal God reddend ingrijpen ten behoeve van zijn onderdrukte volk. In een kosmisch gebeuren, in een beslissende slag, waarbij niet alleen mensen tegenover elkaar staan, maar ook de engelen en de demonen, zal het rijk

van Satan definitief vernietigd worden.' Kort door de bocht geformuleerd: 'Apocalyptiek denkt in zwart en wit, het is goed of fout, voor neutraliteit is het te laat' (p. 60). En, wat niet onbelangrijk is, het einde staat voor de deur.

PAROUSIEVERZÖGERUNG

In dit katern gaan we er vanuit dat Jezus en Paulus apocalyptici waren. Veel uitspraken van Jezus en teksten van Paulus vallen daardoor op hun plek en worden begrijpelijk. Denk aan de woorden van Jezus over de nabijheid van het Koninkrijk van God en over de komst van de menszoon (Matteüs 24, Marcus 13 en Lucas 21), aan wat Paulus schrijft over het 'ten onder gaan van de wereld die wij kennen' (1 Korintiërs 7:29-31), en aan de prediking van Johannes de Doper (Matteüs 3:1-12 en Lucas 3:7-9). Maar hoe gingen de latere volgelingen van Jezus en Paulus om met het gegeven dat de eindtijd niet (of nog niet) aangebroken was? Theologen stellen dit probleem aan de orde met de Duitse term 'Parousieverzögerung'. Het Griekse woord 'parousia' wordt gebruikt voor de intocht van een vorst nadat hij een overwinning behaald heeft. Zo gebruikt ook Paulus het woord als hij spreekt over 'de komst van de Heer'. Nu deze (weder)komst vertraagd is (verzögert), roept dat de vraag op hoe we omgaan met teksten die de spoedige (weder)komst van de Heer veronderstellen.

Vraag: Welke consequenties trekt u uit de 'Parousieverzögerung'? Hebben Jezus en Paulus zich vergist? Of hebben zij in hun eindtijdverwachting de geschiedenis juist serieus genomen? Leef alsof elke dag van je leven de laatste kan zijn!

HOE VERDER?

Aan het eind van het symposium vatte Maarten den Dulk, emeritus hoogleraar Praktische theologie, samen wat er over tafel was gegaan. 'Jezus en Paulus', zei Den Dulk, 'maken allebei het verschil. Jezus maakt het verschil tussen de tijd van vergeving én de tijd van verlossing. Paulus maakt het verschil tussen de Torapraktijk van Joden én van niet-Joden.' Met behulp van deze tweedeling wil ik laten zien hoe Jezus en Paulus als Joodse hervormers te werk zijn gegaan.

TIJD VAN VERGEVING EN TIJD VAN VERLOSSING

Wat bedoelt Den Dulk met het verschil tussen de tijd van vergeving en die van verlossing? Hij ontleent dit onderscheid aan Gabriele Boccaccini die tijdens het symposium een referaat hield over een specifiek aspect van de zogenoemde 'Henochtraditie' in het vroege Jodendom.

In literair opzicht gaat de Henochtraditie terug op het pseudepigrafische geschrift 1 Henoch, dat uit meer dan honderd hoofdstukken bestaat, onderverdeeld in vijf boeken. In het tweede 'Boek van de Parabels' (hoofdstuk 37 t/m 71) wordt het theologisch concept van de 'vergeving der zonden aan het einde der tijden' geïntroduceerd. Dat gebeurt als volgt. Met Henoch zitten we midden in de apocalyptische denkwereld waar scherp onderscheid wordt gemaakt tussen goede en slechte mensen, recht-

vaardigen en zondaars, onderdrukten en onderdrukkers. In het Laatste Oordeel zullen de eersten gered en de laatsten verdoemd worden. Een derde weg is er niet. Maar in het Boek van de Parabels (1 Henoch 50:1-5) wordt verrassend genoeg tóch nog een derde categorie opgevoerd. De categorie van 'de anderen', die evenals de rechtvaardigen gered worden. Het betreft hen die bij het Laatste Oordeel berouw zullen tonen. Voor hen is er vergeving van zonden als zij zich bekeren en afstand doen van de werken van hun handen (zie kader).

1 HENOCH 50:1-5

1. En in die dagen zal er een verandering voor de heilige en uitverkorene plaatsvinden, en het licht van dagen zal bij hen verblijven. En glorie en eer zal zich naar de heilige wenden, op de dag van beroering waarop kwaad zich zal hebben opgespaard tegen de zondaars.
2. En de rechtvaardigen zullen zegevieren in naam van de Heer der Geesten, en hij zal **de anderen** er getuige van doen zijn, opdat zij berouw mogen hebben, en afstand mogen nemen van de werken van hun handen.
3. Zij zullen in de naam van de Heer der Geesten niet geëerd worden, toch zullen zij door Zijn naam gered worden. En de Heer der Geesten zal medelijden met hen hebben, want zijn mededogen is groot.
4. En ook is Hij rechtvaardig in zijn oordeel, en in de aanwezigheid van zijn glorie zal onrechtvaardigheid zich niet kunnen handhaven.
5. Door zijn oordeel zal de onberouwvolle voor zijn aanwezigheid verdwijnen, en Ik zal van dan af aan geen genade meer met hen hebben, zegt de Heer der Geesten.

Boccaccini noemt de betekenis van deze tekst revolutionair voor de denkwereld van de apocalyptici omdat ze, minder zwart-wit dan gewoonlijk, de mogelijkheid van vergeving der zonden introduceert voor wie aan het einde der tijden berouw tonen. Zij ontvangen geen eer zoals de rechtvaardigen, maar worden wel gered. Problematisch is dat deze vergeving der zonden aan 'de anderen' toekomstmuziek blijft. Dat zou in de prediking van Johannes de Doper en Jezus veranderen. Zij haalden het concept van de vergeving der zonden aan 'de anderen' uit het Laatste Oordeel en gaven het een plek binnen de geschiedenis. Daardoor ontstond er een verschil tussen de 'tijd van vergeving' (nu) en de pas later aanbreekende 'tijd van verlossing'. In de woorden van Gabriele Boccaccini: 'De profetie van 1 Henoch 50 maakt niet langer deel uit van de toekomst, maar is manifest geworden "op aarde" in de Zoon des mensen Jezus en zijn voorloper Johannes de Doper. Hun hele missie zou worden besteed aan "de anderen".'⁶

De actualisering die Den Dulk aan bovenstaande beschouwing van Boccaccini vastknoopt is alleszins de moeite van het weer-

geven waard: 'Als we ons tijdsbeeld eenzijdig, apocalyptisch inkleuren, dan vliegt de tegenstelling rijk en arm, bezitters en behoeftigen, bewoners en vluchtelingen, onrechtvaardigen en rechtvaardigen ons zo aan, dat we ons geen raad weten. Het roept iets op van een alles-of-niets-houding. We hopen op een spoedige eindafrekening waarin recht gedaan wordt aan de onderdrukten en waarin de onderdrukkers worden weggedaan. Die hoop kan voedsel geven aan het verlangen naar een gewelddadige oplossing op korte termijn. *Apocalypse now!* Of anders: de hoop verkilt en we worden cynisch en laten de boel de boel. De verschijning van Jezus echter is (...) een kleine plek licht in de wereldwijde duisternis. Er is, met het oog op het einde, omkeer mogelijk, er is vergeving mogelijk voor hen die omkeren. Dat ontkrampst het apocalyptisch wereldbeeld en het alles-of-niets-denken. Er komt wat ruimte voor beweging, op bescheiden schaal, in de tijd, heel voorlopig. Noem het *realized eschatology!* Daarbij komt ruimte vrij voor menselijke geschiedenis op menselijke maat. Dat is de kracht van de vergeving. Er is geen geschiedenis mogelijk zonder vergeving.'⁷

Vraag: *Bent u zich het verschil tussen de tijd van vergeving en de tijd van verlossing bewust? En hoe maakt u dit verschil vruchtbaar in het dagelijks leven van werk en politiek?*

TORAPRAKTIJK VAN JODEN EN NIET-JODEN

Tijdens een plenaire discussie over de betekenis van de apocalyptiek herinnerde één van de deelnemers aan de functie van een deadline. Belangrijker dan de deadline is de werking die ervan uitgaat. Moeten we niet op dezelfde manier kijken naar apocalyptische teksten? Ze beschouwen als ultieme kreten om eindelijk eens iets te gaan doen! Om beslissingen niet langer voor ons uit te schuiven! De opmerking werd gemaakt door Pamela Eisenbaum. Dat juist zij dat deed ligt voor de hand. Ze leest en interpreteert Paulus vanuit eenzelfde apocalyptische tijdsdruk. Maar daarover straks meer.

Eerst iets over Pamela Eisenbaum zelf. Zij is een van de vier Joodse (!) nieuwtestamentici in de Verenigde Staten, en als hoogleraar verbonden aan het Center for Judaic Studies van de Universiteit van Denver. In 2009 publiceerde zij haar boek 'Paul was not a Christian'. Een samenvatting ervan vindt u in de 'Bibliografie bij de conferentie', geschreven door Hans Schravessande⁸. Wie Paulus leest, met name Romeinen 9-11, moet volgens Eisenbaum met vier dingen rekening houden:

- 1) Paulus was een Jood en is dat altijd gebleven.
- 2) Paulus verstaat zichzelf als apostel van de niet-Joodse volkeren. Zijn adressanten zijn de *goyim*, en niet de Joden.
- 3) 'Rechtvaardiging door geloof' is de door Paulus beoogde status van de niet-Joden in het Laatste Oordeel.
- 4) Paulus is apocalyptisch georiënteerd.

Het beeld dat Eisenbaum van Romeinen 9-11 schetst is dát van een noodscenario⁹. Als het oordeel van God over de wereld zich

elk moment voltrekken kan, is er voor de niet-Joodse volken geen gelegenheid meer om zich af te wenden van afgoderij, hetgeen als ultieme zonde wordt beschouwd. Gaan zij dan voor eeuwig verloren? Nee, want hun redding ligt in de 'snelliepeling' van de 'rechtvaardiging door geloof'. In het geloof van Jezus (*pistis Christou*) is deze rechtvaardiging mogelijk op grond van zijn eigen offerende gehoorzaamheid tot in de dood. De niet-Joodse volken worden door het offer van Jezus gereinigd van hun zonden. Door dit offer worden zij gerechtvaardigd en kunnen zij als kinderen van God deelnemen aan de nieuwe tijd. In Paulus' concept van 'rechtvaardiging door geloof' gaat het niet om ons geloof, maar om dat van Christus. Ook gaat het in dit concept niet om ons individuele zielenheil, maar om het heil van de volken: hoe zij gered zullen worden.

Van hieruit trok Maarten den Dulk opnieuw lijnen naar onze eigen tijd en situatie. Dat deed hij als volgt: 'Pamela Eisenbaum herkent in haar eigen werksituatie hoe Paulus zich moet hebben gevoeld als Jood in een niet-Joodse samenleving. In die situatie – zegt ze – leer je omgaan met het probleem van de particulariteit van Israël en de universaliteit van de vele volken. Van daaruit krijgen we zicht op een mondiale samenleving waarin de verschillende mensen en groepen zich bewust worden van hun bijzondere, particuliere leefwijze. We merken dat ze dat bijzondere niet moeten inleveren en zich moeten aanpassen, maar dat ze juist met hun eigen aard de samenleving van dienst kunnen zijn. Dat is een belangrijk leermoment, maar verre van eenvoudig. Als we dat al niet wisten, dan lezen we het af aan Paulus' brieven. Paulus is Jood en blijft Jood maar zonder dat hij zich opsluit in zijn Jodendom. Hij vervult zijn opdracht voor de volken, maar zonder dat hij opgaat in de volkenwereld. Dat blijkt voor hem in de praktijk een onmogelijke positie te zijn. Geen mens houdt het uit in zo'n gespleten loyaliteit. En precies dat houdt hij uit. Als je zo de brieven van Paulus leest, verliezen ze hun piëtistische, individualistische toon en verheffen hun stem in de sfeer van de gespleten loyaliteiten van onze eigen tijd.'¹⁰

Vraag: *Wat is het bijzondere van uw eigen leefwijze en hoe bent u daarmee de samenleving van dienst? Stel dat u in een islamitische of boeddhistische omgeving woont, wat zou u dan van uw specifieke leefwijze in de samenleving willen inbrengen? En wat niet?*

Wat doen deze nieuwe inzichten met mij? De gedachte dat een Jood zijn leven als zoenoffer gegeven heeft om de volken der aarde (*gojien*) voor God te rechtvaardigen, begrijp ik als een klemmend appèl om afgoderij vaarwel te zeggen en geloof te hechten aan de éne God van Abraham, Isaak en Jakob. Het herinnert mij aan het gesprek tussen twee engelen aan het einde van het magnum opus van Harry Mulisch, 'De ontdekking van de hemel'. Als de Chef (God) zijn handen van de aarde aftrekt en de mensen aan hun lot overlaat, protesteert een van de engelen heftig en eist een nieuwe opdracht. Als hem die geweigerd wordt, roept hij wanhopig uit: 'Dan doe ik het op eigen houtje! Hoort u mij? Ik laat het er niet bij zitten.' Vindt er zelfs in de hemel een touwtrekken plaats tussen de tijd van vergeving en de tijd van verlossing? Hoe urgent is de tijd waarin wij leven?

REINIER GOSKER

De inleidingen van Gabriele Boccaccini, Pamela Eisenbaum, Annette Merz en Peter J. Tomson en een impressie van dit symposium kunt u vinden in 'Dossier Conferentie Lunteren' op <http://joods-christelijke-dialogoel.nl>

- 1 *Met de Tweede Tempelperiode wordt het tijdsbestek aangeduid van ± 520 voor Christus (ingebruikname van de herbouwde tempel) tot 70 na Christus (verwoesting van de tempel door de Romeinen). Anderen, zoals Bert Jan Lietaert Peerbolte, spreken liever over het 'vroeg Jodendom' als aanduiding voor de periode vanaf Alexander de Grote (334 voor Christus) tot de opstand van Bar-Kochba (132 na Christus).*
- 2 *De inleidingen van Gabriele Boccaccini, Pamela Eisenbaum, Annette Merz en Peter J. Tomson en een impressie van dit symposium kunt u vinden in 'Dossier Conferentie Lunteren' op [www.http://joods-christelijke-dialogoel.nl](http://joods-christelijke-dialogoel.nl)*
- 3 *Bert Jan Lietaert Peerbolte, 'Paulus en de rest. Van Farizeeër tot profeet van Jezus'. Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, pag. 26-42.*
- 4 *'Hellas' is de Griekse naam voor Griekenland. 'Hellenisme' is de gebruikelijke aanduiding voor de Griekse beschaving zoals zij zich na Alexander de Grote over de wereld verspreidde.*
- 5 *Sam Janse, 'De periode van de Tweede tempel', in: 'De Apocriefen. Inleiding op de deuterocanonieke boeken'. Boekencentrum, Zoetermeer 2009, pag. 28-64.*
- 6 *Gabriele Boccaccini, 'Forgiveness of Sins: An Enochic Problem, a Synoptic Answer', in: 'Dossier Conferentie Lunteren' op [www.http://joods-christelijke-dialogoel.nl](http://joods-christelijke-dialogoel.nl)*
- 7 *Maarten den Dulk, 'Ter afsluiting van de conferentie over Geloof, Wet en Verlossing', in: idem.*
- 8 *Hans Schraevesande, 'Het Nieuwe Testament en de dialoog Jodendom – Christendom', pag.23-32, in: idem.*
- 9 *Pamela Eisenbaum, 'Redeeming Redemption in Paul – Reading Romans 9-11', in: idem.*
- 10 *Maarten den Dulk, idem.*

Colofon InZicht

UITGEVER

Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland
Joseph Haydnlaan 2a, 3533 AE Utrecht
Postbus 8504, 3503 RM Utrecht
telefoon: (030) 880 18 80
e-mailadres: kerkenisrael@protestantsekerk.nl
www.protestantsekerk.nl/kerkenisrael

REDACTIE

Reinier Gosker
Greetje van der Harst-de Leeuw
Beatrice L. Jongkind
Fred Meijnhardt
Rijk Roelofse
Kees Schakel
Anne Marijke Spijkerboer

Hoofdredacteur
Floor Barnhoorn

Eindredacteur
Anja de Zeeuw